तर्कसंग्रह:

अन्नम्भट्ट:

पञ्चतत्त्वानि

अग्निः

वायुः

जलम्

पृथ्वी

आकाशः

पञ्चतत्त्वानि

सप्तपदार्थाः

सप्तपदार्थाः

सप्तपदार्थाः

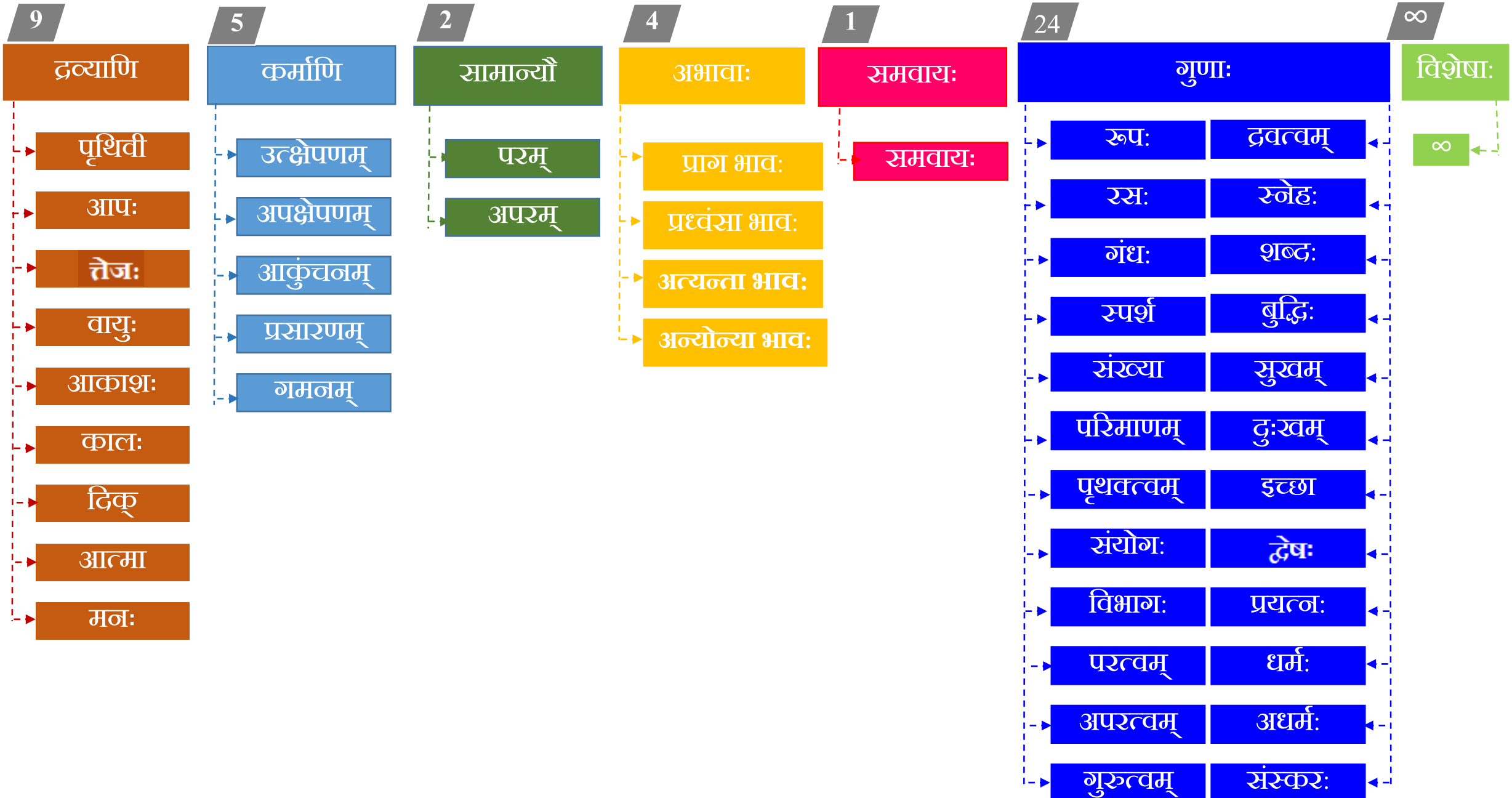
9
द्रव्याणि
पृथिवी
आपः
तेजः
वायुः
आकाशः
कालः
दिक्
आत्मा
मनः
5
कर्माणि
उत्क्षेपणम्
अपक्षेपणम्
आकुंचनम्
प्रसारणम्
गमनम्
2
सामान्यौ
परम्
अपरम्
4
अभावाः
प्राग भावः
प्रध्वंसा भावः
अत्यन्ता भावः
अन्योन्या भावः
1
समवायः
समवायः
24
गुणाः
रूपः
द्रवत्वम्
रसः
स्नेहः
गंधः
शब्दः
स्पर्श
बुद्धिः
संख्या
सुखम्
परिमाणम्
दुःखम्
पृथक्त्वम्
इच्छा
संयोगः
द्वेषः
विभागः
प्रयत्नः
परत्वम्
धर्मः
अपरत्वम्
अधर्मः
गुरुत्वम्
संस्करः
∞
विशेषाः
∞

द्रव्याणि

1

सप्तपदार्थाः – द्रव्याणि

पृथ्वी

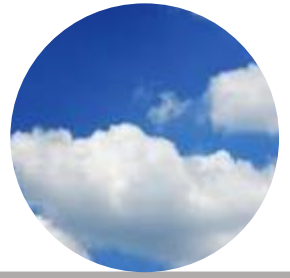

आकाशः

तेजः

वायुः

आत्मा

जलम्

कालः

दिक्

मनः

द्रव्याणि- लक्षणं

गंधवती पृथिवी

पृथ्वी

शब्दगुणकमाकाशम्

आकाशः

उष्णस्पर्शवत्तेजः

तेजः

रूपरहितस्पर्शवान्वायुः

वायुः

शीतस्पर्शवत्य आपः

जलं

अतीतादिव्यवहारहेतुः

कालः

प्राच्यादिव्यवहारहेतुः दिक्

दिक्

सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः

मनः

ज्ञानाधिकरणमात्मा

आत्मा

द्रव्याणि - लक्षणं

	गंधवती पृथिवी	शीतस्पर्शवत्य आपः	उष्णस्पर्शवत्तेजः	रूपरहितस्पर्शवान्वायुः
	पृथ्वी	जलम्	तेजः	वायुः
शरीरम्	पार्थिवशरीरम् 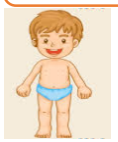 शरीरम्	जलशरीरम् वरुणलोकः 	तैजसशरीरम् आदित्यलोकः 	वायव्यशरीरम् वायुलोकः प्राणः आपानः व्यानः उदानः सामानः
इंद्रियम्	पार्थिवेंद्रियः नासिका	जलेन्द्रियः जिह्वा	तैजसेन्द्रियः चक्षुः	वयवेन्द्रियः त्वक्
विषयः	पार्थिवविषयः शिलाः पङ्कः	जलविषयः समुद्रः	तैजसविषयः भौमं दिव्यं औदरयम् आकरजं	वायव्यविषयः शरीरान्तः सञ्चारी वृक्षादिकम्पनहेतुः वायुः वायुः

पृथ्वी- लक्षणं

पृथ्वी

गंधवती पृथिवी

शरीरम्	इंद्रियम्	विषय:
पार्थिवशरीरम्	पार्थिवेंद्रियम्	पार्थिवविषय:

शरीरम्

नासिका

पङ्क:

शिला:

जलम् - लक्षणं

जलम्

शीतस्पर्शवत्य आपः

शरीरम्

जलशरीरम्

वरुणलोकः

इंद्रियम्

जलेन्द्रियम्

जिह्वा

विषयः

जलविषयः

समुद्रः

वायुः- लक्षणं

वायुः

रूपरहितस्पर्शवान्वायुः

- शरीरम्
  - वायव्यशरीरम्
    - वायुलोकः

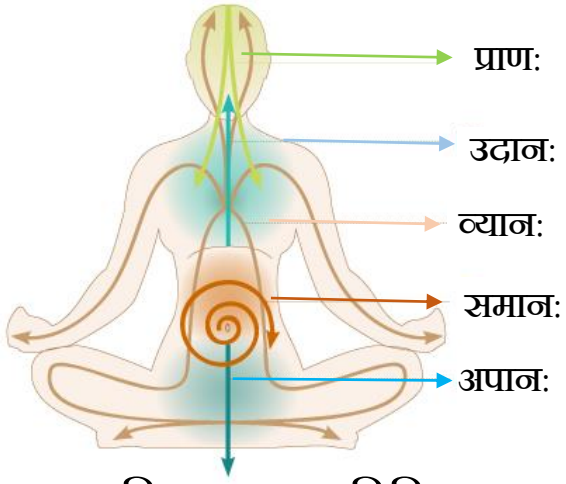

प्राणः उपाधिवशात् पञ्चविधिः

- इंद्रियम्
  - वायव्येन्द्रियम्
    - त्वक्

- विषयः
  - वायव्यविषयः
    - वृक्षादिकम्पनहेतुः वायुः

शरीरान्तः सञ्चारी वायुः

तेजः - लक्षणं

तेजः

उष्णस्पर्शवत्तेजः

- **शरीरम्** — तैजसशरीरम्
  - आदित्यलोकः :
- **इंद्रियम्** — तैजसेन्द्रियम्
  - चक्षुः 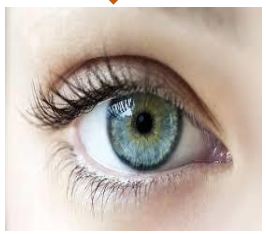
- **विषयः** — तैजसविषयः
  - भौमं 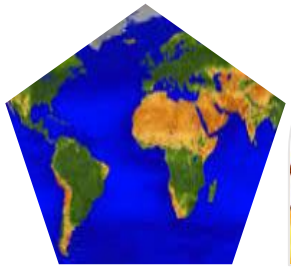
  - वह्निः
  - दिव्यं
  - विद्युत्
  - औदरयम्
  - उदरं 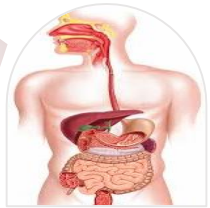
  - आकरजं
  - सुवर्णम्

कालः दिक् च-लक्षणानि

कालः

अतीतादिव्यवहारहेतुः

एकः

नित्यः

सर्वाधारः

अतीतः

अनागतः

वर्तमानः

दिक्

प्राच्यादिव्यवहारहेतुः दिक्

एका

नित्या

उदीची

प्रतीची

प्राची

दक्षिणा

आत्मा मन:आकाश:च - लक्षणानि

आत्मा

ज्ञानाधिकरणमात्मा

ज्ञानम्

नित्य:

जीवात्मा

नित्य:

प्रतिशरीरं भिन्न भिन्न:

परमात्मा

ईशवर:

एक:

सर्वज्ञ:

नित्य:

मन:

सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मन:

भिन्नंम्

अनन्तम्

आत्मा

मन:

प्रतिशरीरं भिन्न भिन्नंम्

अनन्तम्

आकाश:

शब्दगुणकमाकाशम्

एकम्

नित्यं

गुणाः

2

सप्तपदार्थाः – गुणाः

रूपम्

रसः

गन्धः

स्पर्श

संख्या

परिमाणम्

पृथक्त्वम्

संयोगः

गुणाः

विभागः

परत्वम्

अपरत्वम्

गुरुत्वम्

द्रवत्वम्

स्नेहः

शब्दः

बुद्धिः

गुणाः

सुखम्

दुःखम्

इच्छा

द्वेषः

प्रयत्नः

धर्मः

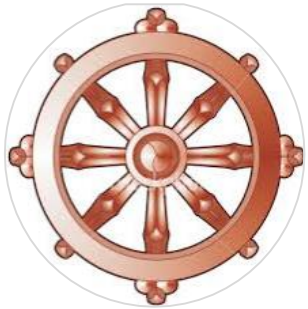

अधर्मः

संस्कारः

गुणाः - विवरण

लक्षणम् - चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम्

गुणः - रूपम्

चक्षुरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष विषयत्वे सति विशेषणदलम्

गुणत्वम् विशेष्यदलम्

चक्षुर्भिन्नेन्द्रियजन्य प्रत्यक्षा विषयत्वे सति विशेषणदलम्

रूपम्

1

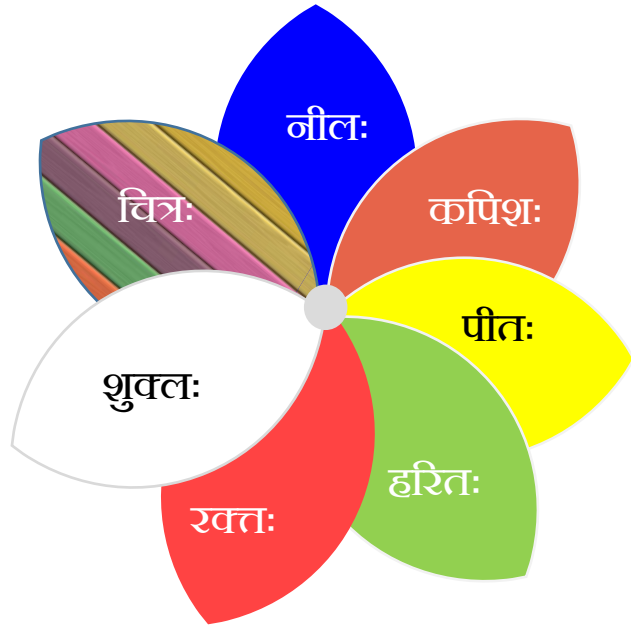

सप्तविधिम् रूपम्

पृथ्वी

जलम्

तेजः

सप्तविधिम् रूपम्

अभास्वरशुक्लम्

भास्वरशुक्लम्

**भास्वरशुक्लम्--- प्रकाशमानम्

गुणः - रसः

लक्षणम् - रसनग्राह्यो गुणो रसः

रसनेन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष विषयत्वे सति

विशेषणदलम्

गुणत्वम्

विशेष्यदलम्

रसः

2

मधुरः

लवणः

आम्लः

कटुः

तिक्तः

कषायः

षड् रुचयः

पृथ्वी

जलम्

षड् रुचयः

मधुरः

गुणः - गन्धः

लक्षणम् - घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः

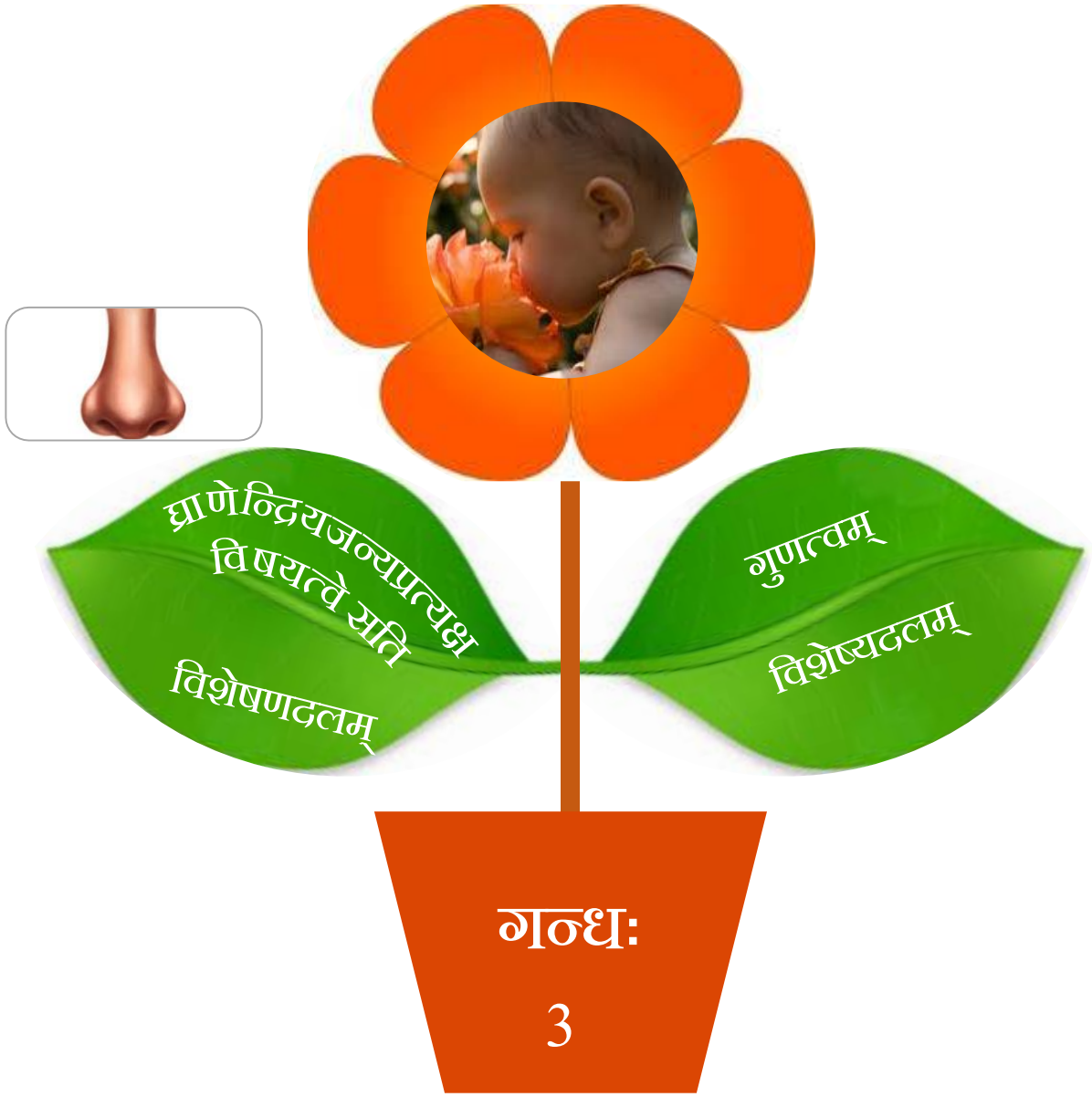

सुरभिः

असुराभिः

गन्धौ

पृथ्वी

गुणः - स्पर्शः

लक्षणम् - चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम्

शीतः

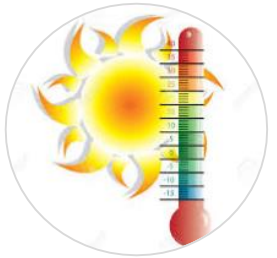

उष्णः

अनुष्णाशीतः

जलम्

तेजः

पृथ्वी

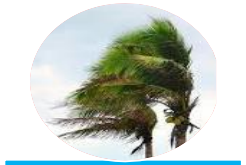

वायुः

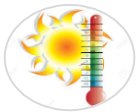

गुणः - संख्याः

लक्षणम् - एकत्वादिव्यवहारहेतुः संख्याः

- नित्या
- अनित्या
- एकत्वम्

संख्याः

5

गुणः - परिमाणम्

लक्षणम् - मानव्यवहारकारणं परिमाणम्

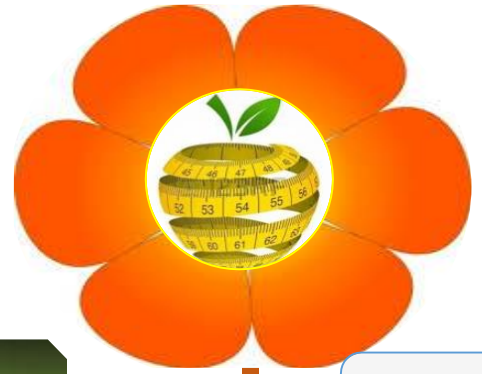

अणुः

दीर्घः

महत्

ह्रस्वः

परिमाणम्

6

गुणः - पृथक्त्वम्

लक्षणम् - पृथग्व्यवहारकारणम् पृथक्त्वम्

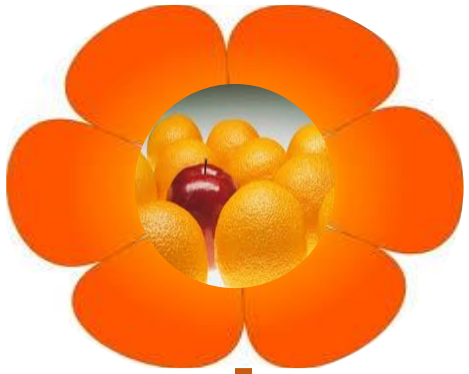

पृथक्त्वम्

7

गुणः - शब्दः

लक्षणम् - श्रोतग्राह्यो गुणः शब्दः

श्रोतेन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष विषयत्वे सति विशेषणदलम्

गुणत्वम् विशेष्यदलम्

शब्दः

8

ध्वनिः

वर्णाः

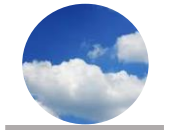

आकाशः

विद्युत्

गुणः - संयोगः

लक्षणम् – संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः

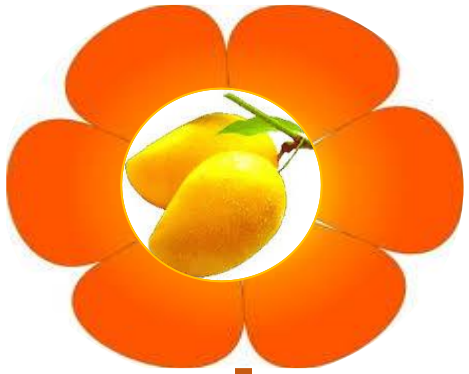

संयोगः

9

गुणः - विभागः

लक्षणम् - संयोगनाशको गुणो विभागः

विभागः

10

गुणः - परत्वम् :

लक्षणम् - परापरव्यवहारसाधारण कारणे परत्वम् :

परत्वम्
11

काल: कृत

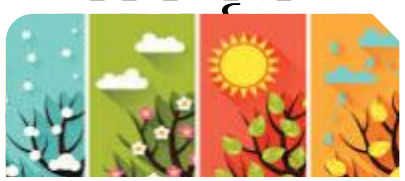

जेष्ठः

कनिष्ठः

गुणः - अपरत्वम्

लक्षणम् - परापरव्यवहारसाधारण कारणे अपरत्वम्

अपरत्वम्
12

दिक् कृत

समीपम्

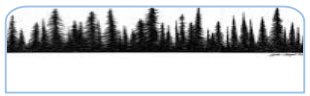

दूरम्

गुणः - गुरुत्वम्

लक्षणम् – आद्यपतनासमवायिकारणम् गुरुत्वम्

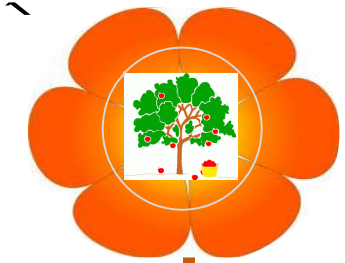

गुरुत्वम्
13

गुणः - द्रवत्वम्

लक्षणम् – आद्यस्यन्दनासमवायि कारणम् द्रवत्वम्

द्रवत्वम्
14

गुणः - स्नेहः

लऽक्षणम् - चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः

चूर्णादिपिण्डीभाव हेतुत्वे सति विशेषणदलम्

गुणत्वम् विशेष्यदलम्

स्नेहः
15

गुणः - सुखम्

लक्षणम् - सर्वेषामनुकूलतया वेदनीयम् सुखम्

सुखम्
16

गुणः - दुःखम्

लक्षणम् - प्रतिकूलतया वेदनीयम् दुखम्

दुःखम्
17

गुणः - इच्छा

लक्षणम् - इच्छा कामः

इच्छा
18

नित्या

अनित्या

गुणः - प्रयत्नः

लक्षणम् - कृतिः प्रयत्नः

प्रयत्नः
19

नित्या

अनित्या

गुणः - धर्मः

लक्षणम् - विहितकर्मजन्यो धर्मः

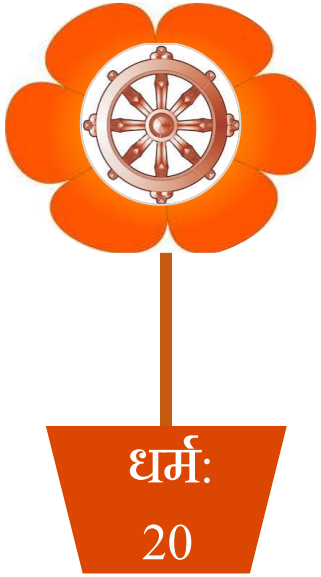

गुणः - द्वेषः

लक्षणम् - क्रोधो द्वेषः.

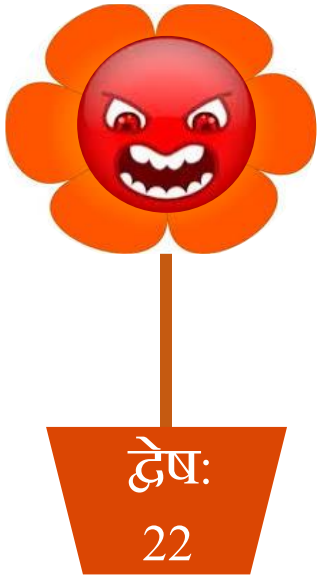

गुणः - अधर्मः

लक्षणम् -निषिद्धकर्मजन्यो अधर्मः

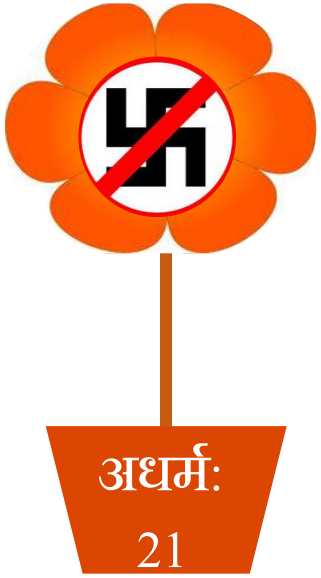

गुणः - संस्कारः

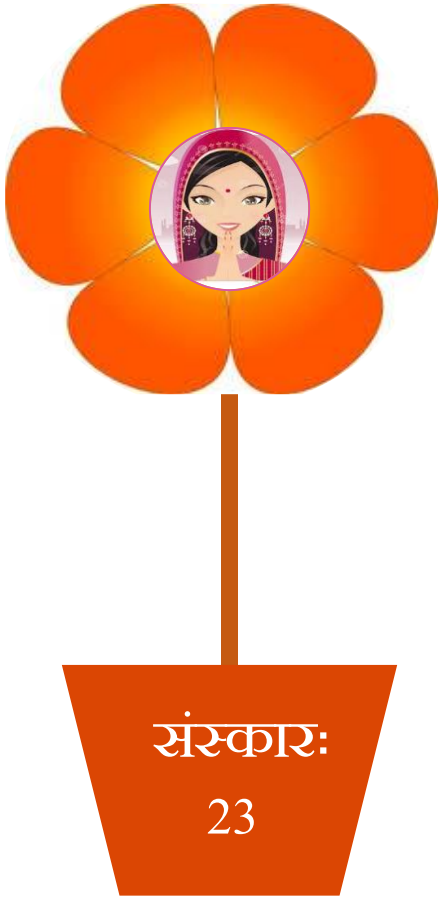

वेगः

भावना

लक्षणम् - अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना

स्थितिस्थापकः

लक्षणम् – अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादकः स्थितिस्थापकः

गुण: - बुद्धि:

लक्षणम् - सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिः ज्ञानम्

स्मृति:

संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृति:

अनुभव:

स्मृतिभिन्नज्ञानम् अनुभव:

यथार्थ:

तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थ:

अयथार्थ:

तदभाववति तत्प्रकारकश्चायथार्थ:

बुद्धिः

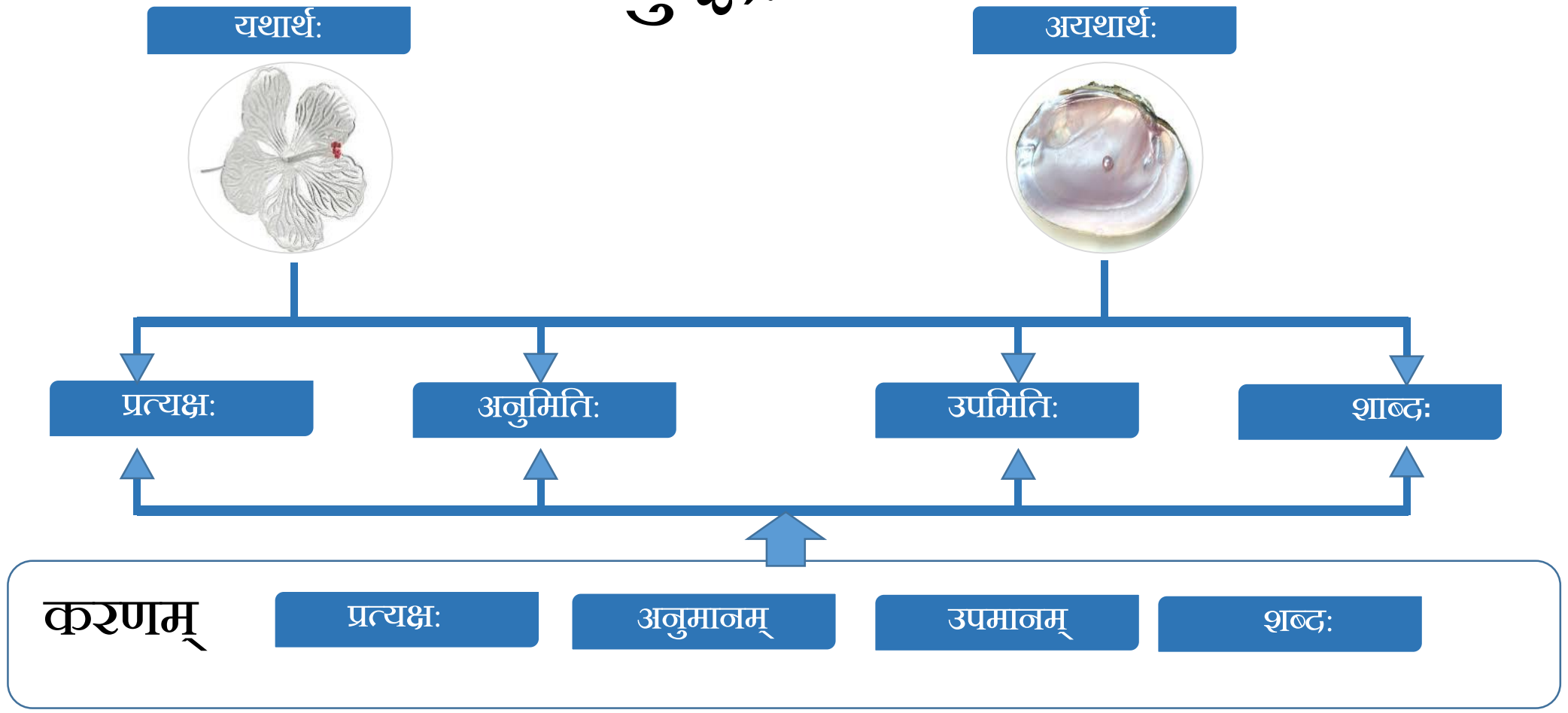

करणम्

लक्षणम् - असाधारणकारणम् करणम्

करणम्

यत्समवेतम् कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम्

समवायि

कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतम् सत् कारणमसमवायिकारणम्

असमवायि

तदुभयभिन्नम् कारणम् निमित्तकारणम्

निमित्तम्

प्रत्यक्षपरिच्छेदः

निर्विकल्पकं निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकं

सविकल्पकं सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकं

यथार्थः - प्रत्यक्षकाराणम्- सन्निकर्षः

संयोगः

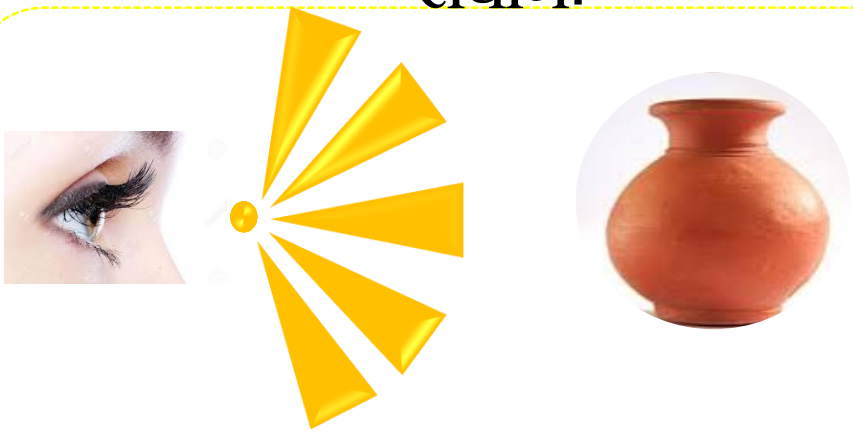

सम्युक्त समवायः

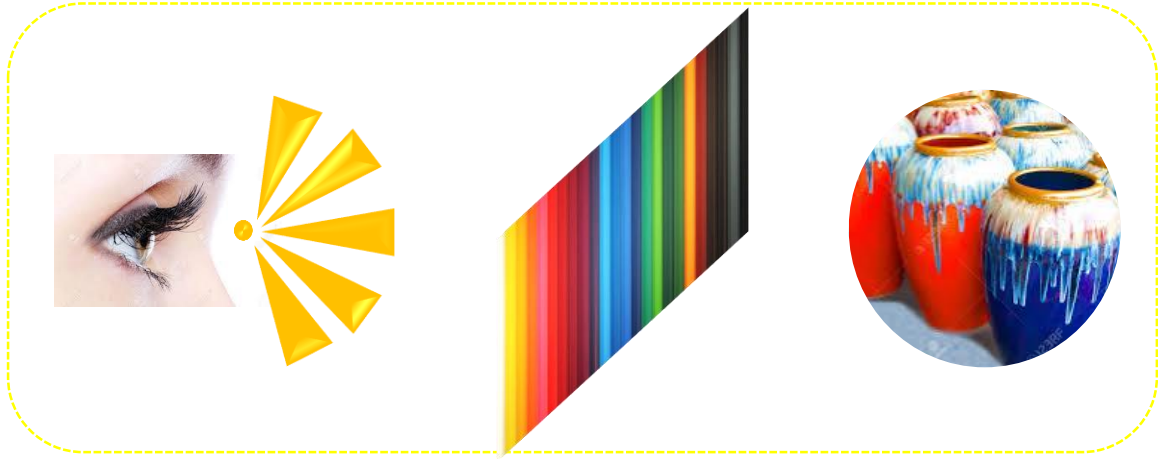

सम्युक्त समवेत समवायः

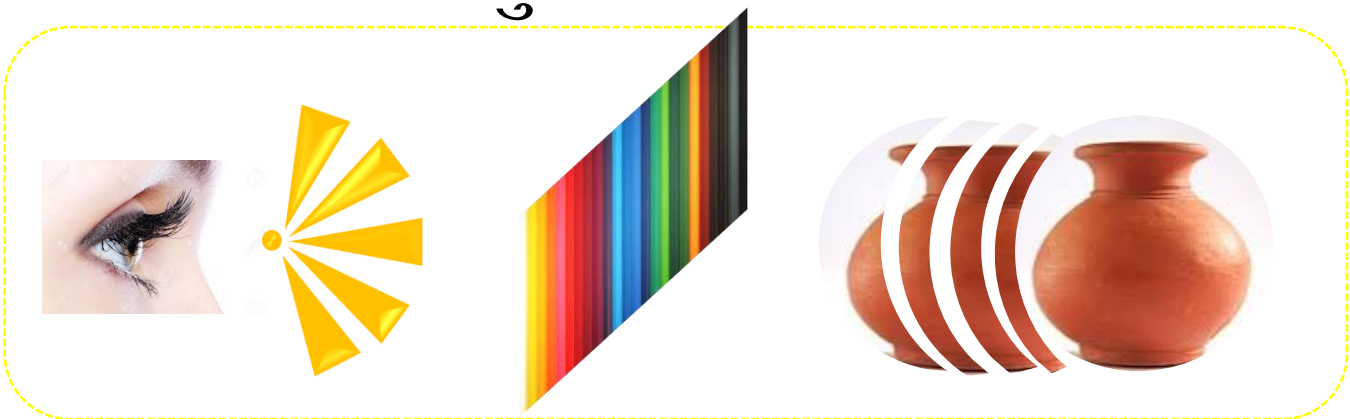

प्रत्यक्षपरिच्छेदः

यथार्थः - प्रत्यक्षकाराणम्- सन्निकर्षः

समवायः

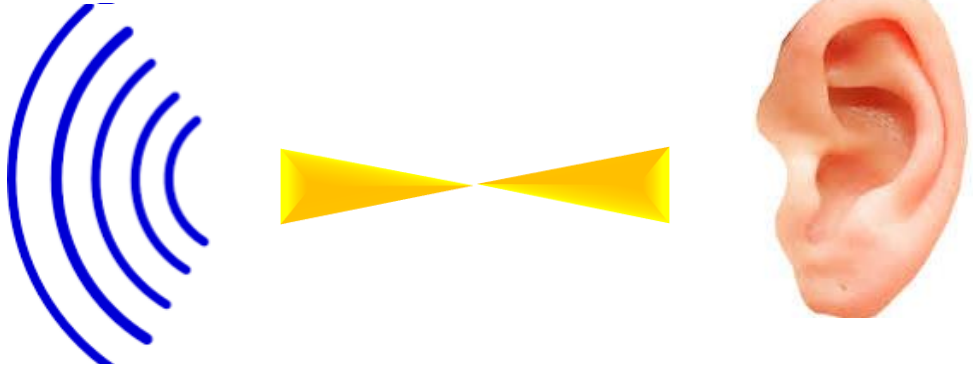

समवेत समवायः

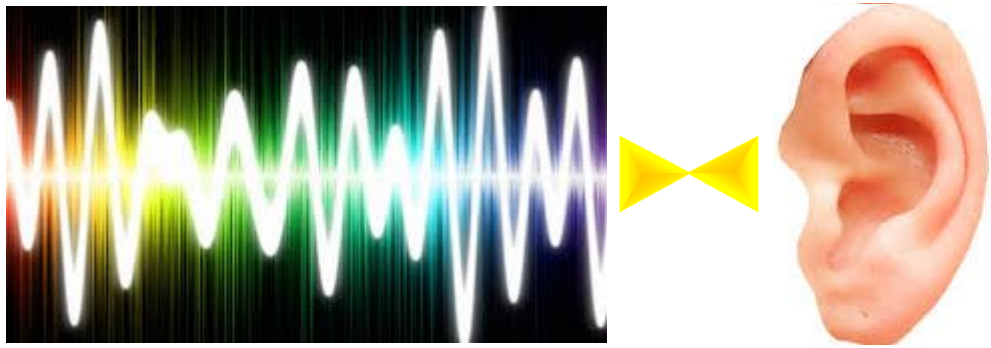

विशेषण विशेष्य भावः

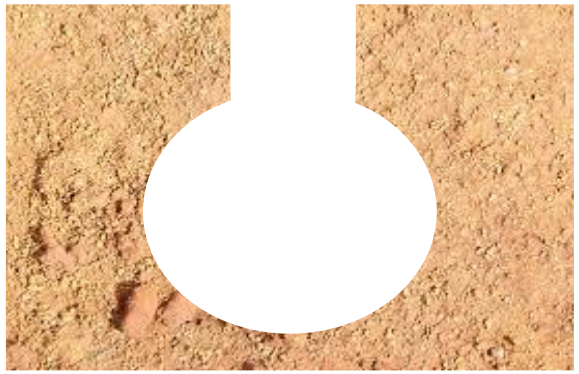

अनुमानपरिच्छेदः

यथार्थः - अनुमानम्

लक्षणम् - अनुमितिकरणमनुमानम्

स्वार्थम्

स्वानुमितिहेतुः स्वार्थः

परार्थम्

यत्तु स्वयमेव धूमादग्निमनुमाय परप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चावयववाक्यं प्रयुङ्क्ते तत्परार्थानुमानम्

- **प्रतिज्ञा** पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा
- **हेतुः** धूमवत्त्वादिति हेतुः
- **उदाहरणम्** 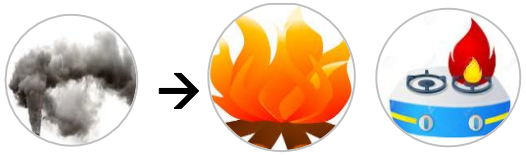 यो यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानसम् इत्युदाहरणम्
- **उपनयनम्** तथा चायमित्युपनयः
- **निगमनम्** तस्मात्तथेति निगमनम्

अनुमानपरिच्छेदः

यथार्थः - अनुमानम्

स्वार्थम्

परार्थम्

करणम्

लिङ्गम्/हेतुः

अन्वयव्यतिरेकि

केवलान्वयि

केवलव्यतिरेकि

अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि

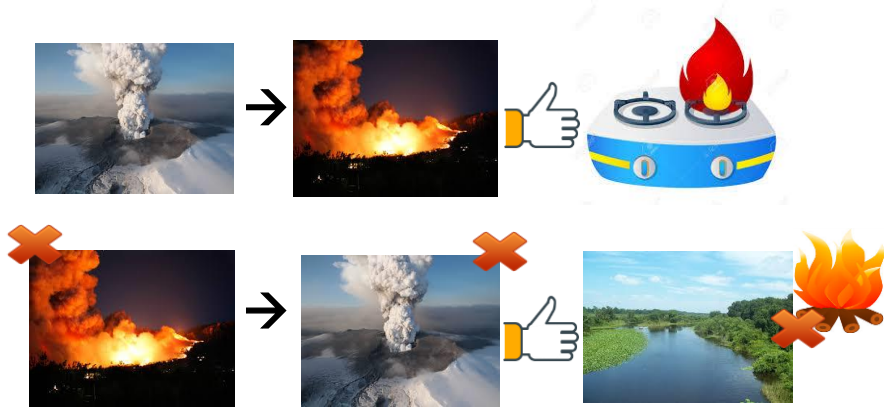

अन्वयमात्रव्याप्तिकम् केवलान्वयि

व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकम् केवलव्यतिरेकि

अनुमानपरिच्छेदः

यथार्थः - अनुमानम्

पक्षः

संदिग्धसाध्यवान् पक्षः

सपक्षः

निश्चितसाध्यवान् सपक्षः

विपक्षः

निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः

अनुमानपरिच्छेदः

यथार्थः - अनुमानम् - हेत्वाभासाः

हेत्वाभासाः

- **अनैकान्तिक**
  - **सव्यभिचारः**
    - साधारणः

    - असाधारणः

    - अनुपसंहारि
      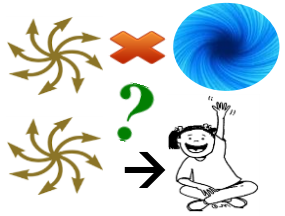
  - **विरुद्धः**
    शब्दोऽनित्यः कार्यत्वादघटवत्

  - **सत्प्रतिपक्षः**
    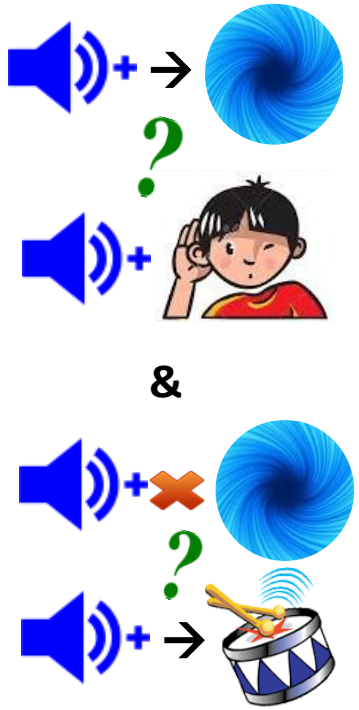
- **असिद्धः**
  - आश्रयासिद्धः

  - स्वरूपासिद्धः

  - व्याप्यत्वासिद्धः
    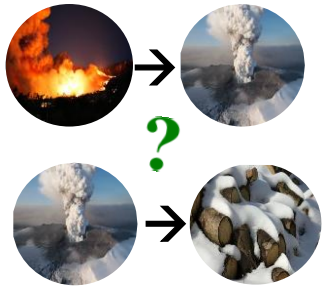
- **बाधितः**

शब्दपरिच्छेदः

यथार्थः - शब्दः

लक्षणम् - आप्तवाक्यम् शब्दः

ईश्वरसन्केतः शक्तिः

अस्मात्पदात्यमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसङ्केतः शक्तिः

इति घटः

आप्तस्तु यथार्थवक्ता

वाक्यार्थज्ञानम्

- आकाङ्क्षा
- योग्यता
- सन्निधिः

संस्कृतम् | देव | भाषा

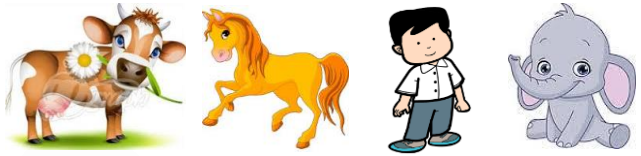

वाक्यम्

- वैदिकम्
- लौकिकम्

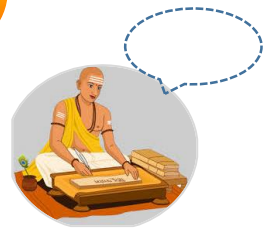

उपमानपरिच्छेदः

यथार्थः - उपमानम्

लक्षणम् - उपमितिकरणमुपमानम्

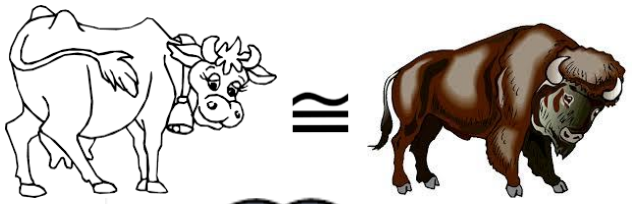

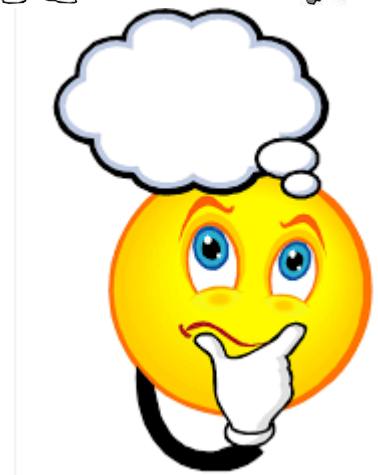

सप्तपदार्थाः

लक्षणम् - चलनात्मकम् कर्म

कर्म

3

सप्तपदार्थाः – कर्म

उत्क्षेपणम्

ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम्

आकुञ्चनम्

शरीरसन्निकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम्

गमनम्

अपक्षेपणम्

अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम्

प्रसारणम्

शरीरविप्रकृष्टसंयोगहेतुप्रसारणम्

4

सप्तपदार्थाः - सामान्यम् - 2

नित्यमेकमनेकानुगतम् सामान्यम्

सामान्यौ

- परम्
- अपरम्

सामान्यम्

- नित्यम्
- एकम्
- अनेकानुगतम

5

सप्तपदार्थाः - समवायः-1

नित्यसम्बन्धः समवायः

समवायः

- अयुतसिद्धिः

6

सप्तपदार्थाः - विशेषाः- ∞

नित्यद्रव्यवृत्तयः विशेषाः

विशेषाः

अवयव - अवयविसम्बन्धः
जाती - व्यक्तिसम्बन्धः
गुण - गुणिसम्बन्धः
क्रिया - क्रियावत्तुसम्बन्धः

7

सप्तपदार्थाः – अभावः

अभावः

प्रागभावः

अनादिः सान्तः प्रागभावः

प्रध्वंसाभावः

सादिरनन्तः प्रध्वंसाभावः

अत्यन्ताभावः

त्रैकालिकसंसर्गाभावोत्यन्ताभावः

अन्योन्याभावः

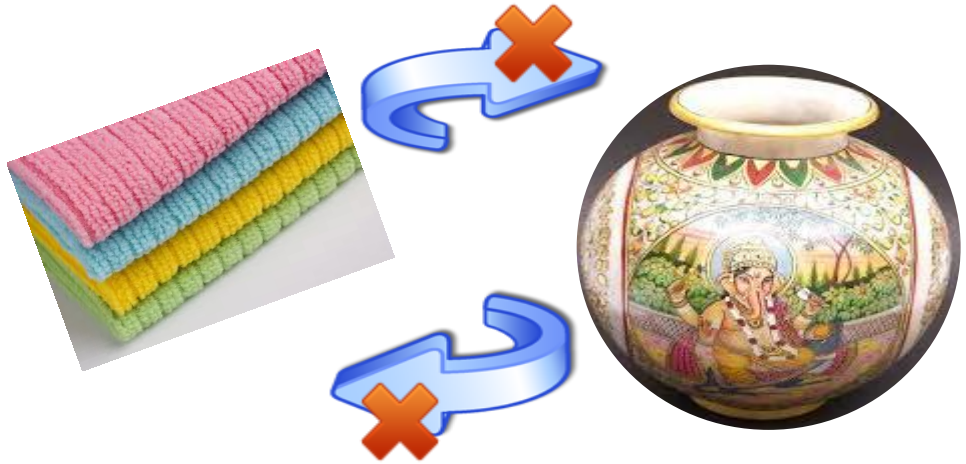

तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽअन्योन्याभावः :